

доктор юридичних наук, завідувач кафедри господарського права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ХОЛДИНГОВІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК ФОРМА КОНЦЕНТРАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ВЛАДИ: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ

Стаття присвячена проблемі фактичного створення потужних транснаціональних холдингових груп підприємств на базі промислових активів національної економіки та необхідності адекватного врегулювання відносин створення та функціонування об'єднань підприємств холдингового типу, враховуючи їх суспільно-економічну роль як суб'єктів економічної влади.

Ключові слова: транснаціональна компанія, холдинг, холдингова компанія, дочірнє підприємство.

Стаття посвящена проблеме фактического создания мощных транснациональных холдинговых групп предприятий на основе промышленных активов в национальной экономике и необходимости адекватного урегулирования создания и функционирования объединений предприятий холдингового типа, учитывая их социально-экономическую роль субъектов экономической власти.

Ключевые слова: транснациональная компания, холдинг, холдинговая компания, дочернее предприятие.

The article deals with the actual creation of powerful multinational companies holding groups based industrial assets in the national economy and the need for adequate settlement establishment and operation of associations of enterprises holding type, given their socio-economic role of subjects of economic power.

Key words: multinational company, holding, holding company, subsidiary.

Постановка проблеми. Конституційно-правове та господарсько-правове забезпечення економічної політики суверенних держав в якості власної політико-правової функції повинно містити цілу низку правових механізмів, що зокрема мають посилювати резистентність національного економічного організму, до негативних проявів, наслідків діяльності транснаціональних холдингів – суб'єктів економічної влади. Слід свідомо і прямо включити фактор реальної та потенційної діяльності транснаціональних банків та компаній і особливо їх об'єднань до категорії потенційних загроз національній економічній безпеці як таких.

Реалізація державної політики в країнах, що не вирішили трансформаційні

завдання цивілізаційного плану, мають несформоване громадянське суспільство та невідсепарували власну політичну еліту, вимагає закріплення її базових чинників саме на рівні конструкцій конституційного, економічного, а також правового господарського порядку. Одним із таких правових чинників є: 1) визначення наявності потужних недержавних центрів економічної влади, що знаходяться як поза кордонами України, так і на її території; 2) визнання, що такі центри реалізують власну економічну стратегію розвитку, що полягає у відповідному комбінуванні природних, людських, фінансових, технологічних ресурсів у процесі організації господарської діяльності; 3) визнання, що така стратегія часто не збігається з інтересами гар-

монійного та перспективного економічного розвитку відповідних суспільств та їх держав; 4) визнання, що названі центри концентрації економічної влади активно формують необхідні економічні, політичні, правові умови для реалізації власних стратегій розвитку, власних мегаприватних інтересів, у тому числі і всупереч іншим приватним та публічним суспільним інтересам.

Особливу проблему для визначення сучасної правової політики держави становить і така форма концентрації активів, при якій відбувається їх об'єднання в єдину керовану і контрольовану з одного центру структуру, що утворює замкнений на виробництві кінцевого експортного продукту цілісний і відносно автономний сегмент національної економіки. За такою схемою відбувається монополізація цілих галузей та сфер виробництва товарів та послуг, зокрема, в металургійному, хімічному комплексах, тепловій електроенергетиці, в цивільній авіації, нафтопереробці тощо, що у певному сенсі може розглядатись як передпродажна підготовка. Потенційно мова йде про ризики дезінтеграції національної економіки на окремі сегменти. У разі продажу прав на таким чином організовані активи іноземним ТНК, існує загроза перетворення національної економіки на певну сукупність приналежних іноземним юридичним особам вітчизняних економічних анклавів [1].

Слід мати на увазі, що у вигляді іноземних інвесторів-покупців відповідно структурованих активів національної економіки України можуть з'явитись не просто іноземні ТНК, що реалізують власні приватні корпоративні стратегії в умовах глобальної конкуренції. Такими «інвесторами» можуть бути так звані суверенні інвестиційні фонди, а також державні або змішаної форми власності іноземні транснаціональні компанії, наприклад з КНР або з арабських країн Близького Сходу. В їх випадку стратегія «інвестора» є не тільки економічною за змістом, але і містить суттєвий геополітич-

ний контекст, виходить на рівень діагностики стану національного економічного суверенітету України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика концентрації капіталу в національній економіці шляхом створення об'єднань підприємств не отримала необхідної уваги у вітчизняній юридичній літературі. Дійсно, можна вказати на окремі ґрунтовні дослідження, в першу чергу, І. В. Лукач [2], а також Г. В. Ільющенко [3], Ж. В. Чевичалової [4] та Б. В. Дерев'янка [5]. Однак критичної маси наукових досліджень для формування змістовної господарсько-правової політики в зазначеній сфері ще не створено.

Метою статті є визначення дисфункцій чинного законодавчого регулювання в Україні створення та функціонування холдингових груп асоційованих підприємств, які за певних умов набувають у сфері господарювання значення носіїв приватної економічної влади.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що сучасні об'єднання підприємств холдингового типу, враховуючи ступінь консолідації активів, кількісні та якісні показники їх питомої ваги в масштабі економіки України як такої, утворені, структуровані та консолідовані в правових формах, що безпосередньо майже не врегульовані чинним законодавством України. Створення подібних груп у сфері господарювання ґрунтуються на використанні диспозитивності правового регулювання відносин організації господарської діяльності.

У той же час слід визнати, що і правовий механізм державного контролю за концентрацією суб'єктів господарювання містить суттєві недоліки, по-перше, щодо явно низьких вартісних параметрів активів учасників концентрації, що не становлять в такому вигляді загрози економічної конкуренції, а по-друге, щодо вкрай оціночних підстав для видачі дозволів на концентрацію суб'єкта господарювання, в порядку виключень з загального правила.

Не можна ігнорувати той факт, що національна специфіка розподілу економічної влади в межах вітчизняної економічної системи полягає в домінуванні в ній «власних» олігархічних промислово-фінансових груп, що за допомогою монополізації виробничих потужностей цілої низки галузей та свого впливу на політику держави більш-менш успішно спромоглися не допустити іноземні ТНК на національний ринок, уникаючи таким чином прямої конкуренції з ними на національному ринку.

В цілому, враховуючи концентрований характер властивостей, що притаманні категорії «надзвичайно великих ТНК», необхідно виокремити їх особливості, саме як суб'єктів макроекономічної влади глобального масштабу. По-перше, такі структури характеризуються транснаціональністю, тобто наявністю пов'язаних підприємств щонайменше у 2-х країнах, але з економічною та організаційною єдністю, що дозволяє реалізовувати спільну економічну політику власного розвитку. По-друге, про ступінь економічної могутності таких структур свідчить, як правило, олігополісний характер їх положення на ринках. Дійсно, світові ринки, наприклад, виробництво автомобілів, телекомунікаційного обладнання, мобільних телефонів тощо, це ринки від декількох до десяти основних виробників, якими як раз і є названі надзвичайно великі ТНК. По-третє, за своєю правовою формою організаційна структура такої надзвичайно великої ТНК із відповідною світовою мережею дочірніх підприємств є об'єднанням холдингового типу. Більш точно – це структура, що очолюється центральним холдингом, якому в свою чергу підпорядкована низка субхолдингів за регіональною, або предметною ознакою діяльності. Саме така правова форма дозволяє кожній з таких ТНК знайти власний баланс між централізацією в проведенні єдиної економічної політики розвитку та забезпечення конкурентоздатності з однієї сторони, та необхідною тактичною свободою дочірніх підприємств, що

мають використовувати достатньо специфічні правові, політичні, ринкові, інфраструктурні та інші умови функціонування на регіональних та національних ринках – з іншої. По-четверте, важливою особливістю названого типу економічних структур є об'єднання в їх межах промислового та фінансового капіталу, включення до складу таких ТНК підсистем, що уособлюють транснаціональний фінансовий капітал. Відтак, за характером капіталу такі структури здебільшого перетворюються на фінансово-промислові групи. По-п'яте, надзвичайно великі ТНК, як правило, активно проводять науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, адже інноваційність самої продукції та/або її виробництва є безумовним фактором підтримання високої конкурентоздатності поряд з економією на масштабі виробництва, використанням конкурентних переваг на кожному ринку дислокації елементів виробничих ланцюгів тощо [6].

Слід визнати, що більше ніж за двадцять років незалежності в Україні, з середини 90-х років розпочався процес активної концентрації капіталу у вигляді об'єднань асоційованих підприємств в доволі різних за природою формам встановлення відносин контролю – підпорядкування між ними.

В цілому, відносно створення центрів приватної макроекономічної влади в Україні можна зазначити таке:

1) такі центри створені в процесі приватизації шляхом консолідації виробничих активів, що залишились з радянської епохи. Основними сферами виробничої діяльності таких економічних груп слід назвати: металургію, машинобудування, паливно-енергетичний сектор, хімічну промисловість, аграрне виробництво та харчову промисловість. В цілому їх об'єднує низький технологічний рівень виробництва та приналежність до 3 і частково 4 технологічних виробничих укладів;

2) названі промислові групи формувались в умовах довготривалої відносно стабільної сприятливої світової

кон'юнктури на продукцію металургії та машинобудування, що активізувались завдяки масштабному будівництву житла, об'єктів інфраструктури, трубопроводів тощо в нових індустріальних країнах, та аналогічної кон'юнктури на товари аграрного виробництва та харчової промисловості, що в умовах зростання населення планети і головне – зростання платоспроможного попиту в країнах Східної Азії, арабських країнах призвело до підвищення світового рівня споживання. Названа кон'юнктура створила стабільний попит також і на продукцію хімічної промисловості, зокрема на мінеральні добрива. Таким чином, консолідація виробничих активів сучасними економічними групами в Україні відбувалась в умовах швидкого включення їх в структуру світової економіки, що сформувало відверте експортне спрямування основного виробництва і відповідно залежність від коливань світової кон'юнктури на визначених ринках;

3) важливою особливістю такої швидкої інтеграції вітчизняних економічних груп до світової економічної системи в умовах технологічно застарілих виробничих фондів та відповідно низького рівня продуктивності праці є також привласнення ними гірничої та земельної ренти, що незважаючи на існуюче ресурсне та земельне оподаткування, в умовах фіксації у ст. 13 Конституції України переліку відповідних об'єктів права власності Українського народу, створювало прийнятний рівень рентабельності металургійного та аграрного виробництва, навіть за умов достатньо гострої світової конкуренції.

Повертаючись до правового аспекту зазначеної проблеми, слід нагадати, що розробники ГК України цілком слушно включили свого часу в цей базовий нормативно-правовий акт положення про асоційовані підприємства, як одну з правових форм об'єднання підприємств в широкому сенсі цього поняття. Зауважити можна лише на те, що об'єднанням підприємств у вигляді асоціацій, корпо-

рацій, консорціумів та концернів, будь-то державним або господарським, приділено сім досить містких за обсягом статей в ГК України, в той же час саме ринкова, практично затребувана і така, що практично широко застосовується, холдингова форма створення об'єднань (груп) підприємств, отримала увагу в обсязі лише однієї ст. 126 Кодексу. Як уявляється, подальша деталізація господарсько-правового регулювання холдингових відносин у сфері господарювання має стати одним із напрямів модернізації змісту ГК України, а разом з ним і суттєвої модернізації Закону України «Про холдингові компанії в Україні». (В цьому сенсі доцільно було б змінити назву Розділу 12 ГК України з «об'єднання підприємств» на «групи підприємств» з тим, щоб назва інституту не співпадала з назвою одного з його різновидів). Таким чином, якщо залишити за дужками процеси створення та функціонування державних холдингів, необхідно з'ясувати, а що саме законодавець залишив для приватного сектору економіки, в якому процеси концентрації суб'єктів господарювання та консолідації підприємств у групи із спільною економічною стратегією розвитку, відбуваються надзвичайно активно.

Звичайно, не можна стверджувати, що законодавець не вживав заходів щодо удосконалення змісту правового регулювання холдингових відносин. Так, у 2005 та 2006 роках до ст. 126 ГК України були внесені зміни та доповнення, що пов'язані із прийняттям спеціального Закону України «Про холдингові компанії в Україні».

Так, до позитивних моментів кваліфікаційних вимог нової редакції, слід віднести:

по-перше, встановлення для холдингової компанії вимоги щодо залежності саме двох або більше підприємств, що таким чином дозволяє відмежувати холдингові відносини від відносин між двома асоційованими підприємствами з вирішальною залежністю одного щодо іншого;

по-друге, надано більший діапазон організаційно-правових форм залежних підприємств, куди потрапляють не тільки акціонерні товариства, але і товариства з обмеженою відповідальністю та інші суб'єкти господарювання корпоративного типу. Однак законодавець, визначаючи залежні підприємства, що входять до складу холдингу, саме як «корпоративні підприємства» відмовився від поняття «дочірні підприємства», а також виключив з їх складу унітарні підприємства, що також згідно з п. 1, п. 4 ст. 63 ГК України можуть бути засновані на приватній власності засновника;

по-третє, з нової редакції ст. 126 ГК України було виключено п. 6 її попередньої редакції, згідно з яким, якщо з вини контролюючого підприємства (а ним за тієї редакції могла бути і холдингова компанія) дочірнім підприємством було укладено (здійснено) невігідні для нього угоди або операції (що цілком природно для застосування «технологій» так званого трансфертного ціноутворення), то контролююче підприємство повинно компенсувати завдані дочірньому підприємству збитки. Таким чином, за першого наближення до аналізу дефініції холдингової компанії (важливо звернути увагу – не холдингової групи підприємств, а саме компанії), що міститься у ст. 126 ГК України в її сучасній редакції, як найпоширенішої форми консолідації активів в єдину систему суб'єктів господарювання, слід зробити такі зауваження:

1. Господарська організація, що створена в будь-якій іншій організаційно-правовій формі, ніж публічне акціонерне товариство, навіть за умови володіння, користування та розпорядження холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) надзвичайно великої кількості відповідних підприємств, не може бути кваліфікована як холдингова компанія. Це не перешкоджає визнавати такі компанії асоційованими підприємствами, афілійованими особами, пов'язаними особами згідно із ГК Укра-

їни, Законом України «Про акціонерні товариства», ПК України тощо. Такий порядок, наприклад, виводить за дужки правової кваліфікації численні випадки створення, зокрема, так званих сімейних холдингів. Важливо підкреслити інше, названим визначенням створюється ситуація, коли формально феномен холдингових груп суб'єктів господарювання законодавцем враховано, але таким чином, що застосувати створену конструкцію до реальних суспільних відносин консолідації економічних активів не виявляється можливим.

2. Законодавець обмежив застосування поняття дочірнього підприємства загальним випадком відносин між асоційованими підприємствами з вирішальною залежністю. Разом з тим, формулюючи визначення саме холдингової компанії через її співвідношення з залежними підприємствами, законодавець використав поняття корпоративних підприємств замість дочірніх. Це не зовсім зрозуміло з огляду на зміст п. 8 ст. 63 ГК України, де зафіксовано, що «у випадках існування залежності від іншого підприємства, передбачених ст. 126 цього Кодексу, підприємство визнається дочірнім». Можливо, законодавець мав на увазі, що холдингова компанія (чистий холдинг) є господарською організацією, але не підприємством, втім назва «корпоративне підприємство» в будь-якому випадку є невдалою, адже це поняття вже має базовий зміст.

В цілому, аналізуючи зміст Закону України «Про холдингові компанії в Україні», слід зауважити таке: 1. Його основним призначенням є створення правової форми функціонування державних холдингових компаній, визначення правового статусу державної керуючої холдингової компанії та визначення обсягу її організаційно-господарських повноважень. Загальні питання створення правової форми також і для недержавних холдингових компаній, як це витікає з самої назви закону та змісту його преамбули, не були на меті авторів

цього законопроекту, що цілком явно позначилося на відповідних його фрагментах. 2. Концептуально не повно визначене коло основних об'єктів правового регулювання. Адже одним із них має стати сама група підприємств холдингового типу або холдинг, як особлива економічна структура асоційованих підприємств. Другим – сам тип холдингових відносин за змістом, характером, метою. Третім – особливості холдингової компанії як господарської організації, враховуючи дуже різні шляхи виникнення в неї холдингового типу асоційованості, афілійованості з іншими – дочірніми підприємствами. Це принципово важливо, якщо мати на увазі створення груп холдингового типу саме в національній економіці, виходячи з тих конфігурацій асоційованості підприємств, що реально існують і які можуть виникнути в подальшому. І, нарешті, четвертим об'єктом – саме дочірнє підприємство. Щодо нього також виникає безліч питань. Наприклад, чи може на його місці бути субхолдинг із своїми дочірніми підприємствами або чи можуть у такому холдинговому об'єднанні бути внучаті та правнучаті підприємства, у випадку багатоступеневості вертикальної розбудови залежних підприємств тощо. 3. Законодавець не визначив коло приватних, а головне – публічних інтересів, що виникають навколо створення холдингових об'єднань підприємств. Мова має йти про узгодження та інтеграцію в єдиний макроправовий механізм не тільки аспектів необхідності забезпечення економічної конкуренції на ринку за участю таких об'єднань і в той же час створення умов для необхідної за обсягом концентрації активів з метою підтримання світового рівня їх конкурентоспроможності. Не тільки для забезпечення прозорості в податково-правових відносинах та уникнення відповідних зловживань з використанням внутрішнього трансфертного ціноутворення (що особливо притаманне горизонтально структурованим холдингам), але також і для створення

кваліфікаційних вимог визначення межі, за якою консолідація активів у формі створення інтегрованих холдингового типу груп підприємств трансформується та отримує нову властивість – реальної макроекономічної влади і потребує встановлення іншого за природою типу відносин з державою.

Отже, сучасний стан українського господарського законодавства, що має забезпечити розвиток холдингових відносин у сфері господарювання, можна розцінювати як імітаційний. Складається враження, що саме такий варіант законодавчої врегульованості відповідає інтересам існуючих в Україні холдингових груп та ними власне і інспірується через своїх представників у представницьких органах державної влади.

Масштаб проблеми законодавчого забезпечення холдингових відносин може бути проілюстровано на далеко не повному переліку їх різновидів. Адже навіть галузева приналежність холдингових об'єднань утворює різну конфігурацію суспільних інтересів, що має бути обов'язково врахована законодавством. Так, не може бути абсолютно тотожних вимог до створення та функціонування холдингів у промисловості, у секторах фінансових послуг (банківському та страховому), паливно-енергетичному і зокрема електроенергетичному, телекомунікаційному тощо. Слід також враховувати абсолютно різні процеси консолідації активів у випадку створення державних та недержавних холдингів і зокрема, так званих сімейних холдингів, прикладів яких є чимало.

Не можуть бути тотожними правові вимоги до створення та функціонування національних та транснаціональних холдингів, заснованих вітчизняними інвесторами, а також транснаціональних холдингів дочірні підприємства яких зареєстровані та здійснюють діяльність в Україні, а холдингові компанії створені і знаходяться за кордоном. Слід також враховувати можливість створення холдингів з багатоступеневою структурою

консолідації, що вимагають формування правової позиції законодавця щодо оптимальності такої багатоступеневості, встановлення відповідних її меж. Окремо має бути визначена доцільність існування так званих чистих холдингів або є потреба в допуску до ринку холдингових компаній, що окрім управління відповідними пакетами акцій здійснюють також і безпосередню виробничу господарську діяльність. Кінець-кінцем, законодавство повинно враховувати і різницю в самій «технології» розбудови холдингових об'єднань, що можуть мати вже названу вертикальну структуру, але і горизонтальну та найбільш складну – диверсифіковану.

Економічний результат узгодженої діяльності визначеного через спільні корпоративно-правові зв'язки кола окремих підприємств вимагає на законодавчому рівні встановити кваліфікаційні критерії таких зв'язків та створити складну правову конструкцію холдингового об'єднання асоційованих підприємств. У цьому сенсі використання офшорних компаній – інвесторів усієї холдингової системи підприємств, перерозподіл витрат і доходів між дочірніми підприємствами, застосування в середині виробничого ланцюга «безприбуткових» трансфертних цін на продукцію кожного з них та відповідно створення «центрів прибутків» у підприємств, що розташовані або користуються пільговим податковим режимом тощо, створює суттєве напруження між приватними та публічними інтересами в сфері господарювання. Кваліфікація холдингового об'єднання, якщо вона здійснена законодавцем досконало, відкриває в свою чергу шляхи для напрацювання схем, наприклад, консолідованого оподаткування результатів господарської діяльності таких об'єднань тощо.

Проблема сформованості в межах національної економіки надпотужних центрів приватної макроекономічної влади олігархічного типу ставить перед правовою політикою цілу низку таких про-

блем: 1) створення реальних правових бар'єрів, що унеможливають трансформації економічної влади в політичну, інформаційну та головне – державну і навпаки; 2) встановлення обмежень на диспозитивний порядок переходу прав власності на активи сучасних олігархічних холдингових груп суб'єктів господарювання в Україні, що фактично представляють цілісні експорторієнтовані сектори національної економіки; 3) створення правових механізмів репатріації «іноземних інвесторів та їх інвестицій» з офшорних зон та взагалі із-за кордону до України зі створенням реальних правових і головне – політичних гарантій економічної безпеки для них; 4) створення широкого арсеналу правових форм реалізації соціальної корпоративної відповідальності, в тому числі і шляхом прийняття окремого закону України «Про некомерційне інвестування»; 5) найшвидшого формування реального механізму реалізації конституційного права власності Українського народу на природні ресурси шляхом створення спеціальних державних фондів по кожному виду таких ресурсів, що використовуються окремо. Відповідним законодавством має бути врегульовано спеціальний порядок використання відповідних коштів, що не можуть просто зараховуватись до поточного Державного бюджету у вигляді надходжень від ресурсних платежів; 6) встановлення кола об'єктів державної власності, що складають основу державного економічного суверенітету, здійснення державою реальної економічної влади, не тільки як публічно-правового регулятора економічних відносин, але і як носія макроекономічної влади на рівні господарсько-виробничих відносин. Особливого значення набуває концентрація економічної влади держави щодо об'єктів технічної інфраструктури – залізничний транспорт, трубопроводи, морські порти, так і об'єкти, що забезпечують національну економічну безпеку – електроенергетичний комплекс України тощо. Це створює необхідні

важелі для балансування загальної конфігурації розподілу економічної влади в національній економічній системі. Вважаємо за доцільне створити загальні засади прямої участі держави у сфері господарювання на конституційно-правовому рівні; 7) окремим завданням господарсько-правової політики держави є створення спеціального, детального законодавства України щодо форм консолідації активів у межах груп асоційованих підприємств. Особливого значення набуває проблема цілісного, диференційованого за типами, детального законодавства про об'єднання підприємств холдингового типу; 8) суттєвого реформування вимагає чинний Закон України «Про державно-приватне партнерство». В умовах, коли примусовий розподіл консолідованих активів олігархічних груп може супроводжуватись втратою економічної динаміки розвитку, втра-

тою ринків збуту, логістичних мереж тощо, вважаємо, що відносини між державою та відповідними холдингами повинні будуватися на рівні формування індивідуалізованих умов господарської діяльності для останніх, що мають стати довготривалим алгоритмом правового режиму їх сукупної господарської діяльності та відносин з приводу неї з державою. Для попередження використання ними свого впливу на державу, доцільно ввести процедури затвердження умов таких договорів у формі прийняття спеціальних законів, скажімо «Про особливості державно-приватного партнерства з групою “СКМ” на період до 2020 року» тощо. Втім, все це доцільно лише за умови, що вищі органи державної влади, їх посадові особи дійсно налаштовані відстоювати суспільні інтереси, а не є тіньовим представниками все тих же холдингових груп.

Література

1. Задихайло Д. В. Господарсько-правове забезпечення економічної політики держави : монографія / Д. В. Задихайло. – Х. : Юрайт, 2012. – 456 с.
2. Лукач І. В. Правове становище холдингових компаній за законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / І. В. Лукач. – К., 2007.
3. Ільющенко Г. В. Господарсько-правове регулювання економічної концентрації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Г. В. Ільющенко. – Донецьк, 2011.
4. Чевичалова Ж. В. Правова природа дочірнього підприємства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Ж. В. Чевичалова. – Х., 2008.
5. Дерев'яно Б. В. Правове регулювання створення та діяльності промислово-фінансових груп : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Б. В. Дерев'яно. – Донецьк, 2004.